

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.10>**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ШЛЮБУ ЯК ДОГОВОРУ****Михальнюк Оксана Василівна,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті систематизовано доктринальні підходи до розуміння поняття шлюбу в модерний період, що дало змогу виявити еволюцію наукових поглядів від традиційного інституційного підходу до більш гнучкої договірної концепції. Обґрунтовано, що в сучасній правовій доктрині відбувається поступовий перехід від розуміння шлюбу як виключно статусних відносин до визнання його договірних ознак, хоч і з певними обмеженнями публічно-правового характеру.

Запропоновано комплексний підхід до розуміння шлюбу як інституту, що поєднує статусні та договірні елементи, при цьому договірна природа проявляється на етапах укладення та припинення шлюбу, а статусна – під час існування шлюбних правовідносин. Обґрунтовано, що договірний характер шлюбу проявляється в: а) добровільності укладення; б) необхідності досягнення згоди щодо всіх істотних умов; в) можливості саморегулювання майнових відносин; г) можливості припинення за волевиявленням сторін.

Аргументовано, що шлюб відповідає основним ознакам договору (добровільність, взаємна згода, спрямованість на виникнення прав та обов'язків), однак має певні специфічні особливості, зокрема: а) особливий суб'єктний склад; б) особистий характер відносин; в) особливий предмет регулювання; г) наявність імперативних обмежень договірної свободи.

Установлено, що шлюбний договір відрізняється від класичних цивільно-правових договорів такими ознаками: а) особливий суб'єктний склад; б) спеціальна правоздатність; в) особлива сфера регулювання; г) обмеження договірної свободи імперативними нормами сімейного законодавства.

Обґрунтовано, що укладення шлюбного договору призводить до таких правових наслідків у контексті прав та обов'язків подружжя, як: а) зміна законного режиму майна подружжя на договірний; б) індивідуалізація майнових прав та обов'язків; в) можливість передбачити наслідки розірвання шлюбу; г) підвищення правової визначеності майнових відносин.

Систематизовано основні правові наслідки визнання договірної природи шлюбу: а) розширення автономії волі подружжя щодо регулювання майнових відносин; б) можливість саморегулювання відносин через укладення шлюбного договору; в) спрощення процедури припинення шлюбу за взаємною згодою; г) необхідність дотримання принципу добросовісності при здійсненні прав та виконанні обов'язків подружжя.

Ключові слова: сімейне право, сімейно-правові договори, шлюб, правова природа шлюбу, подружжя, шлюбний договір.

Mykhalniuk Oksana. Theoretical and legal foundations of understanding marriage as a contract

The article systematizes doctrinal approaches to understanding the concept of marriage in the modern period, which makes it possible to trace the evolution of scholarly views from the traditional institutional approach to a more flexible contractual concept. It is substantiated that contemporary legal doctrine demonstrates a gradual shift from perceiving marriage exclusively as a status-based relationship towards recognizing its contractual features, albeit subject to certain public law limitations.

A comprehensive approach is proposed to understanding marriage as an institution that combines both status-related and contractual elements, where the contractual nature is manifested at the stages of entering into and terminating marriage, while the status-related

nature dominates during the existence of marital legal relations. It is argued that the contractual character of marriage is expressed in: (a) the voluntary nature of entering into marriage; (b) the necessity of reaching agreement on all essential conditions; (c) the possibility of self-regulation of property relations; (d) the possibility of dissolution at the will of the parties.

It is argued that marriage meets the essential characteristics of a contract (voluntariness, mutual consent, the intention to create rights and obligations), but it also possesses specific features, namely: (a) a special composition of subjects; (b) the personal character of relations; (c) a specific subject matter of regulation; (d) the existence of imperative restrictions on contractual freedom.

It is established that a prenuptial (marital) agreement differs from classical civil law contracts in the following features: (a) a special composition of subjects; (b) special legal capacity; (c) a specific sphere of regulation; (d) restrictions on contractual freedom by imperative provisions of family legislation.

It is substantiated that the conclusion of a prenuptial (marital) agreement entails the following legal consequences in the context of the rights and obligations of the spouses: (a) transformation of the statutory regime of spousal property into a contractual one; (b) individualization of property rights and obligations; (c) the possibility of anticipating the consequences of divorce; (d) enhancement of legal certainty in property relations.

The main legal consequences of recognizing the contractual nature of marriage are systematized, namely: (a) expansion of the spouses' autonomy of will regarding the regulation of property relations; (b) the possibility of self-regulation of relations through a prenuptial agreement; (c) simplification of the divorce procedure by mutual consent; (d) the necessity of adhering to the principle of good faith in exercising rights and performing obligations of the spouses.

Key words: family law, family law contracts, marriage, legal nature of marriage, spouses, prenuptial agreement.

У сучасній юридичній науці питання правової природи шлюбу традиційно розглядається крізь призму інституційного підходу, де шлюб постає насамперед як соціально-правовий статус, закріплений нормами публічного права. Водночас трансформація суспільних відносин, розвиток приватноправових засад та підвищення ролі автономії волі учасників сімейних правовідносин зумовлюють переосмислення цієї категорії. Сучасна доктрина поступово визнає договірні елементи в змісті шлюбу, що відкриває нові перспективи для гармонізації інтересів подружжя й підвищення правової визначеності їхніх відносин.

Актуальність теми зумовлена кількома чинниками. По-перше, зростає потреба в комплексному теоретико-правовому аналізі шлюбу в умовах модернізації сімейного законодавства України та його гармонізації з європейськими правовими стандартами. По-друге, посилюється значення інституту шлюбного договору як інструменту саморегулювання майнових відносин між подружжям, що вимагає чіткого визначення співвідно-

шення інституційних і договірних елементів шлюбу.

Вивчення шлюбу як юридичного явища у вітчизняній науці сімейного права здійснюється, як правило, у контексті суміжних проблем: соціальної природи шлюбу (О. І. Сафончик) [1, с. 559], правової природи шлюбу (О. О. Мельник) [2, с. 213], умов його реєстрації (Б. К. Левківський) [3, с. 65], надання права на шлюб (С. Б. Булеца, І. Е. Ревуцька) [4, с. 62], а також природи шлюбу, щодо якої склалося декілька підходів, відповідно до яких шлюб розглядається як договір, таїнство, особливий інститут, статус, партнерство, союз тощо.

Метою статті є аналіз договірних аспектів інституту шлюбу та їх особливостей при правовому регулюванні в Україні.

У цивільному праві договір є найпоширенішою формою правочину. Відповідно до ст. 626 Цивільного кодексу України, договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Це визначення роз-

криває суть договору саме як результату узгодженого волевиявлення сторін.

Основними ознаками договору є свобода волевиявлення, юридична обов'язковість, взаємність прав і обов'язків, консенсуальність тощо. Не заглиблюючись детально в тлумачення цих особливостей договору загалом, варто зазначити, що ці ознаки є універсальними для всіх видів договорів, однак у контексті сімейного права, зокрема шлюбу, вони набувають певних особливостей. Наприклад, хоча шлюб за своєю природою є сімейно-правовим інститутом, у ньому можна простежити ознаки цивільно-правового договору. Найперше це стосується взаємної згоди сторін, адже жоден шлюб не може бути укладений без усвідомленого та вільного волевиявлення обох осіб. Відповідно до ст. 24 Сімейного кодексу України, підставою для реєстрації шлюбу є саме згода жінки та чоловіка. Так, принцип свободи волевиявлення, що є характерним для договору, є центральним і для інституту шлюбу. Якщо виявиться, що одна зі сторін була змушена укласти шлюб або її воля була спотворена (наприклад, через обман чи психічний розлад), шлюб може бути визнаний недійсним – про це зазначається в статті 41 Сімейного кодексу України.

Також у шлюбі виникають взаємні права та обов'язки – як майнові, так і немайнові. Зокрема, подружжя зобов'язане взаємно піклуватися одне про одного, матеріально підтримувати, спільно вирішувати питання виховання дітей. У цьому сенсі можна провести паралель з договірною природою шлюбного союзу, оскільки після його укладення сторони опиняються у правовому зв'язку із чітко окресленими обов'язками. Водночас шлюб не має відплатного характеру і не є спрямованим на досягнення майнової вигоди, що відрізняє його від класичних договорів у цивільному праві. Так, шлюб хоч і має риси договору, але не може бути визнаний ним повною мірою.

Питання про юридичну природу шлюбу є предметом наукових дискусій. У сучасній юридичній літературі є два підходи до розуміння шлюбу – як юридичного акту і як правочину.

Юридичний акт – це дія, що породжує правові наслідки, незалежно від волі чи розуміння повного обсягу цих наслідків особою. У цьому розумінні укладення шлюбу є актом, що спричиняє зміну правового статусу осіб, навіть якщо вони не усвідомлюють усіх юридичних наслідків цього кроку.

Правочин – дія, яка спрямована на набуття чи зміну прав і обов'язків. Якщо розглядати шлюб як правочин, то слід визнати, що подружжя вступає у шлюб з розумінням того, що створює нову юридичну реальність (подружжя, спільна власність, право на аліменти тощо).

Однак визнання шлюбу виключно як правочину ускладнюється тим, що він підлягає державній реєстрації, має публічно-правовий характер та регламентується спеціальним законодавством (Сімейний кодекс України, Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану»), тому правильніше вважати шлюб особливою формою юридичного акту, що містить елементи правочину, але має ширший соціально-правовий контекст.

О. І. Сафончик, зі свого боку, зазначає, що подружній союз між особами різної статі є не лише особистісною угодою, а й соціально значущим явищем, що встановлює юридичний статус дітей, народжених у цих відносинах, а також регламентує питання власності між партнерами та їхні права у сфері спадкування; з погляду правової системи, шлюб функціонує як юридичний факт, що породжує ці права та обов'язки, проте саме створення такого союзу залишається добровільним волевиявленням майбутнього подружжя і за своєю природою є правочином з юридичними наслідками [5, с. 56].

Отже, шлюб відповідає основним ознакам договору (добровільність, взаємна згода, спрямованість на виникнення прав та обов'язків), однак має певні специфічні особливості, зокрема: а) особливий суб'єктний склад; б) особистий характер відносин; в) особливий предмет регулювання; г) наявність імперативних обмежень договірної свободи.

На наш погляд, шлюб можна визначити як комплексний інститут, що поєд-

нує статусні та договірні елементи, при цьому договірна природа проявляється на етапах укладення та припинення шлюбу, а статусна – під час існування шлюбних правовідносин. Договірний характер шлюбу проявляється у: а) добровільності укладення; б) необхідності досягнення згоди щодо всіх істотних умов; в) можливості саморегулювання майнових відносин; г) можливості припинення за волевиявленням сторін.

У контексті дослідження також важливо провести порівняльний аналіз понять «шлюб» та «шлюбний договір». На наш погляд, варто розрізняти шлюб як правовий інститут і шлюбний договір як окремих правочин, адже, незважаючи на схожість термінів, ці поняття мають суттєві відмінності. Шлюб – це інститут, який регулює як особисті немайнові відносини (повага, вірність, спільне проживання), так і майнові (спільна власність, право на аліменти). Як юридичне явище він виникає на підставі спільної заяви майбутнього подружжя і реєструється органами державної влади.

Натомість шлюбний договір вважається додатковим інструментом, яким подружжя може деталізувати або змінити правовий режим свого майна. Згідно зі ст. 92 Сімейного кодексу України, шлюбний договір може бути укладений як до реєстрації шлюбу, так і під час його існування. Він не впливає на чинність самого шлюбу і, відповідно, не є його обов'язковим складником. Ідеться саме про виконання допоміжної функції, що дає змогу врегулювати потенційні спори між подружжям у майбутньому.

Так, хоч і шлюб, і шлюбний договір мають ознаки договору, тільки шлюбний договір відповідає класичному визначенню договору в цивільному праві. Шлюб же є публічно-правовим інститутом з особливою формою укладення та правовими наслідками, що деякою мірою виходять за межі договору. Отже, шлюбний договір доцільно розглядати як важливий, проте факультативний елемент інституту шлюбу, що розширює можливості подружжя самостійно визначати правовий режим свого майна.

Шлюбний договір за законодавством України можна розглядати як специфіч-

ний різновид сімейно-правового договору. Необхідність існування інституту шлюбного договору в українському суспільстві зумовлена сучасним станом соціально-економічного розвитку, тривалою еволюцією сімейних відносин та позитивним ставленням населення до договірного регулювання сімейних майнових правовідносин.

Метою існування шлюбного договору можна вважати потребу належного врегулювання майнових прав та інтересів громадян України з різним майновим статусом в умовах сучасного становлення в державі ринкових відносин, а також сприяння більш вільному розпорядженню подружнім майном, надання подружжю доволі широкого кола можливостей для визначення своїх майнових відносин для того, щоб воно мало змогу відступити від правового режиму майна, який встановлено законом.

Практичне використання шлюбного договору як регулятора майнових відносин подружжя ускладнюється неობізнаністю та негативним ставленням українців до нього, про що яскраво свідчить статистика. Попри все, спостерігається позитивна динаміка зростання кількості укладених шлюбних договорів: наприклад, за даними Міністерства юстиції України, у 2024 році «нотаріуси України посвідчили близько 2,8 тисячі шлюбних договорів, що майже на 7 % більше, ніж у 2023 році, та приблизно на 75 % – ніж у 2022-му» [6]. На противагу цьому, кількість шлюбних договорів є незначною порівняно з кількістю укладених шлюбів в Україні. Така ситуація зумовлена не тільки недостатністю правових знань серед пересічних громадян, а й недосконалістю правового регулювання цих відносин.

Фактично, на практиці шлюбні договори укладаються не для впорядкування спільного життя та володіння майном, а здебільшого як інструменти на випадок припинення подружніх стосунків [7, с. 622]. А отже, потреба в укладенні шлюбних договорів здебільшого є саме безпечною гарантією в процесі розлучення.

Зважаючи на аспект конкретної категорії, шлюбний договір вважається осо-

бливою формою угоди між особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, або між подружжям, що вже перебуває у шлюбі. Відповідно до ст. 92 Сімейного кодексу України, шлюбний договір є договором, яким регулюються майнові права та обов'язки подружжя. Чітко простежується його мета – упорядкувати шлюбні майнові відносини в індивідуальному порядку, відповідно до волі сторін.

На відміну від самого шлюбу як правового статусу, шлюбний договір має характер цивільно-правового договору, що базується на принципах диспозитивності, автономії волі та договірної свободи. Водночас його дія обмежена нормами сімейного законодавства, що накладає на нього специфічні вимоги.

Варто зазначити про наступні ключові ознаки шлюбного договору. Найперше – це добровільний характер і свобода волевиявлення. Шлюбний договір укладається виключно за згодою сторін, відповідно він не може бути результатом примусу, тиску чи обману. Якщо встановлено, що одна зі сторін була змушена до його укладення або не розуміла змісту своїх дій, договір може бути визнано недійсним у судовому порядку (орієнтація на загальні положення Цивільного кодексу про недійсність правочинів). Так, свобода волевиявлення є основоположним елементом договору: сторони мають право самостійно вирішувати, чи укласти шлюбний договір, а також узгоджувати аспекти його змісту.

Другою ознакою є взаємність прав та обов'язків сторін. Дійсно, шлюбний договір передбачає встановлення, зміну або уточнення майнових прав та обов'язків подружжя. Наприклад, сторони можуть погодити режим роздільної власності, порядок розподілу доходів, способи утримання одного з подружжя або навіть визначити правила користування спільним майном у разі розлучення [8, с. 67]. Ці положення мають бути збалансованими та не повинні порушувати основні принципи рівності подружжя. У цьому проявляється договірний характер цього договору, адже обидві сторони мають право впливати на зміст правового регулювання їхніх відносин.

Що стосується обмеження договірної свободи імперативними нормами сімей-

ного права, то, незважаючи на договірну природу, свобода укладення шлюбного договору не є абсолютною. Підтвердженням цього факту є низка імперативних норм, які не можуть бути змінені за згодою сторін. Зокрема, шлюбний договір не може обмежувати правосуб'єктність одного з подружжя, його особисту свободу, право на звернення до суду, участь у вихованні дітей тощо – про це прямо свідчать норми, закріплені в ст. 93 Сімейного кодексу України. Також заборонено передбачати умови, що ставлять одного з подружжя в явно не вигідне або принизливе становище. Так, шлюбний договір діє в межах, визначених публічним інтересом і мораллю, що є характерною рисою саме сімейно-правових угод.

Особливої уваги потребують обов'язкові умови щодо форми укладення, а саме нотаріальне посвідчення та державна реєстрація шлюбного договору. Особливістю шлюбного договору є його спеціальна форма, яка підвищує юридичну визначеність і забезпечує належний правовий захист.

Згідно із ч. 2. ст. 94 Сімейного кодексу України, нотаріальне посвідчення є обов'язковою умовою дійсності шлюбного договору. Нотаріус перевіряє особу, дієздатність сторін, роз'яснює правові наслідки договору. Такий підхід запобігає зловживанням і формалізує волевиявлення. Звернути увагу варто на те, що якщо договір укладається до реєстрації шлюбу, то він набирає чинності лише з моменту такої реєстрації, і це означає, що на етапі заручин договір ще не має сили, а лише відкладену дію. Саме така форма забезпечує офіційний характер правочину та його подальшу юридичну захищеність.

Отже, шлюбний договір є своєрідною «договірною надбудовою» над шлюбом, яка дозволяє подружжю індивідуалізувати свої майнові відносини. Водночас він має обмежену диспозитивність, тобто свобода договору реалізується в межах, установлених законом. Це і є його відмінністю від класичних цивільних договорів. Укладення шлюбного договору призводить до таких правових наслідків у контексті прав та обов'язків подружжя: а) зміна законного режиму

майна подружжя на договірний; б) індивідуалізація майнових прав та обов'язків; в) можливість передбачити наслідки розірвання шлюбу; г) підвищення правової визначеності майнових відносин.

У результаті проведеного дослідження договірної природи шлюбу як правового інституту та її впливу на виникнення й припинення шлюбних правовідносин сформульовано такі основні теоретичні та практичні висновки:

1. Шлюб як правовий інститут поєднує в собі як елементи юридичного акту, так і ознаки правочину. Його укладення здійснюється на підставі вільного та усвідомленого волевиявлення осіб, що відповідає загальним ознакам договору: добровільність, взаємність прав і обов'язків, спрямованість на досягнення юридичних наслідків, правова обов'язковість. Водночас шлюб не є договором у класичному цивільно-правовому розумінні, оскільки його основною метою є створення сім'ї, а не досягнення матеріальної вигоди, а також тому, що в регулюванні шлюбних відносин значну роль відіграють імперативні приписи сімейного законодавства.

2. Шлюбний договір, своєю чергою, становить специфічний різновид сімейно-правової угоди, у якій договірні засади виявляються найбільш повно. Його укладення відбувається у формі нотаріально посвідченої письмової угоди між нареченими або подружжям, предметом якої є врегулювання майнових прав і обов'язків сторін. Шлюбний договір характеризується добровільністю укладення, взаємністю умов, обов'язковістю виконання, а також певними межами

договірної свободи, що зумовлені вимогами законодавства та необхідністю захисту особистих немайнових прав подружжя.

Правові наслідки укладення шлюбного договору є значущими в аспекті майнового регулювання відносин між подружжям. Договір дає змогу визначити правовий режим спільного та роздільного майна, встановити порядок користування майном, фінансові обов'язки сторін, а також механізми поділу майна в разі припинення шлюбу. Це сприяє правовій визначеності, стабільності в сімейних відносинах, а також забезпечує ефективний спосіб профілактики майнових спорів між подружжям.

3. Особливе значення договірний складник шлюбних правовідносин набуває при їх припиненні. Шлюбний договір здатен істотно спростити процедуру розірвання шлюбу, зокрема, шляхом визначення наперед умов розподілу майна та врегулювання фінансових зобов'язань. Проте він не може змінювати чи скасовувати імперативні приписи сімейного законодавства, наприклад, щодо особистих немайнових прав подружжя.

4. Отже, шлюб як правова конструкція є поєднанням морально-етичного та юридичного змісту, у межах якого договірний елемент відіграє важливу, однак не всеохопну роль. Шлюбний договір є ефективним правовим інструментом для врегулювання майнових відносин, проте не може підмінити або змінити сутність інституту шлюбу як соціально-правового явища, регульованого як диспозитивними, так й імперативними нормами права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сафончик О. І. Деякі питання щодо шлюбу як соціально-правового явища та його правової природи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 559–564.
2. Мельник О. О. Правова природа шлюбних відносин: теорія та практика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 81, Ч. 1. С. 208–211.
3. Левківський Б. Проблеми законодавчого регулювання реєстрації шлюбу та пов'язаних з реєстрацією правовідносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 87. С. 63–66.
4. Булеца С. Б., Ревуцька І. Е. До питання про поняття та ознаки шлюбу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 50, Т. 1. С. 56–61.

5. Сафончик О. І. Щодо питання формування концепції шлюбних правовідносин і правовідносин, подібних до шлюбних. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика. 2019. № 1. С. 53–59.

6. Міністерство юстиції України. Шлюбний договір: захист прав та інтересів подружжя. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/miniust-shliubnyi-dohovir-zakhyst-prav-ta-interesiv-podruzhhia> (дата звернення: 27.08.2025).

7. Маланчук Т., Дегтяр Р. Інститут шлюбного договору в Україні: перспективи удосконалення та зарубіжний досвід правового регулювання. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (57). С. 620–623.

8. Михальнюк О. В. Договори подружжя стосовно їх спільного та роздільного майна. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 66–70. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2015/19.pdf (дата звернення: 28.08.2025).

Стаття надійшла в редакцію: 27.08.2025

Стаття прийнята: 12.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

